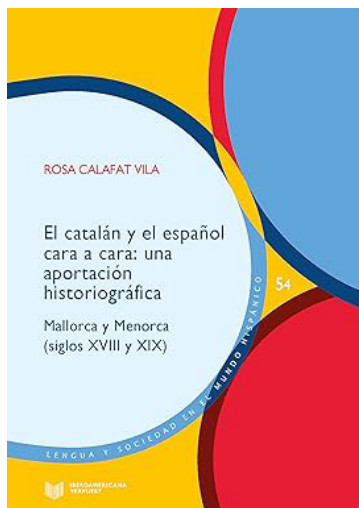

**ES IMPOSIBLE ARRANCAR DE UN PAÍS LA LENGUA MATRIZ:
LA RECONFIGURACIÓ DE LES LLENGÜES A MALLORCA I
MENORCA, ENTRE LA IL·LUSTRACIÓ I ELS INICIS DE L'ESTAT
NACIÓ**

Recensió de

Calafat Vila, Rosa. (2024). *El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica. Mallorca y Menorca (siglos XVIII y XIX)*. Iberoamericana Vervuert.

Narcís Iglésias*

Paraules clau: història social de la llengua catalana; sociolingüística; conflicte lingüístic; Illes Balears.

**IT IS IMPOSSIBLE TO TEAR THE MOTHER TONGUE OUT OF A COUNTRY: THE RECONFIGURATION
OF LANGUAGES IN MALLORCA AND MENORCA, FROM THE ENLIGHTENMENT TO THE
BEGINNINGS OF THE NATION STATE**

Review of

Calafat Vila, Rosa. (2024). *El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica. Mallorca y Menorca (siglos XVIII y XIX)*. Iberoamericana Vervuert.

Keywords: social history of the Catalan language; sociolinguistics; linguistic conflict; Balearic Islands.

* Narcís Iglésias, professor titular del Departament de Filologia i Comunicació de la Universitat de Girona. narcis.iglesias@udg.edu.

Citació recomanada: Iglésias, Narcís. (2025). *Es imposible arrancar de un país la lengua matriz: la reconfiguració de les llengües a Mallorca i Menorca, entre la il·lustració i els inicis de l'estat nació*. Recensió de Calafat Vila, Rosa. (2024). *El catalán y el español cara a cara: una aportación historiográfica. Mallorca y Menorca (siglos XVIII y XIX)*. Iberoamericana Vervuert. *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law*, 83, 426-430. <https://doi.org/10.58992/rld.i83.2025.4419>

L'estudi d'aquest llibre es remunta a unes recerques iniciades fa més de tres dècades quan Rosa Calafat va defensar la seva tesi. D'aleshores ençà, l'autora ha publicat nombrosos estudis parcials sobre el tema, i ara ha arribat el moment de fer encaixar totes les peces i oferir, en paraules seves, una "historia social de la lengua catalana en Mallorca y Menorca durante los siglos XVIII y XIX, un período clave para la estandarización de las lenguas de Europa". Al llarg de l'estudi, l'autora es mou en diferents escales, i va des del marc general català, hispànic i europeu, pel que fa a polítiques i ideologies lingüístiques, fins al desplegament, sempre en conflicte, dels propòsits i projectes castellanitzadors i uniformitzadors a escala insular, amb Palma ciutat, Mallorca i Menorca com a escenaris principals.

L'estudi s'obre amb els temes cabdals del període, sota el paradigma interpretatiu de la imposició / resistència (capítol I). En un primer moment, doncs, Calafat aprofundeix en la línia de recerca clàssica, oberta fa temps per Antoni M. Alcover en els orígens de la història de la llengua catalana, com a narrativa crítica del conflicte. Mentre Alcover brandava la real cèdula de Carles III (1768) com a prova documental de "la imposició del castellà" per combatre les tesis diguem-ne culturalistes del flamant catedràtic Ramón Menéndez Pidal i la política monolingüista de l'Estat representada pel decret Romanones (1902), Rosa Calafat s'ha immersit durant dècades en la història de la llengua catalana a les Illes entre la Il·lustració i els primers fonaments de l'estat nació contemporani, i ha completat aportacions de referència —com ara Sureda (1989) i Massot i Muntaner (1985)—, i exhumat noves fonts institucionals o d'altra mena que ha localitzat en diferents arxius de Palma. El llibre de Calafat té la virtut d'integrar en una narrativa pròpia tot d'aportacions provinents de disciplines contigües i teixir un fil propi amb les seves recerques originals. Altrament dit, l'autora té l'habilitat de fer parlar fonts cabdals en els estudis d'història de la pedagogia o d'història de l'Església, en diàleg amb nombroses fonts desconegudes fins ara que ella mateixa ha anat construint al llarg de molt temps.

Per posar un exemple de detall, mentre que un estudi de Sureda (1989) és una referència cabdal per explicar el procés d'imposició del castellà a l'illa de Mallorca a final del XVIII, els diferents posicionaments de les institucions locals com ara la Universitat o l'Ajuntament de Palma s'expliquen a partir de fonts fins ara majoritàriament desconegudes. L'estudi de Calafat ofereix un relat ric, original i polifònic en què la manifestació del poder és molt més que un decret reial, amb la voluntat d'il·luminar tots els angles del discurs institucional. La monarquia s'expressa a través de diferents veus, dins un mosaic amb una gran pluralitat d'actors socials que es posicionen, es confronten i miren d'intervenir per fer efectius o per qüestionar els objectius de castellanització més o menys compartits pels il·lustrats. Els diversos representants del rei en el territori veuen de manera diferent les coses i mentre uns es mouen en un discurs regalista i seguint al peu de la lletra la voluntat reial, uns altres s'adonen de les (im)possibilitats de dur-la a terme. Per exemple, mentre l'intendent aposta perquè s'enviïn mestres castellans a l'illa, el fiscal ho qüestiona i no ho veu viable per raons pragmàtiques, amb l'argument que aquests mestres haurien d'invertir molt temps i esforços per aprendre la llengua dels alumnes; a més, pel fiscal ja hi havia prou mestres a l'illa (uns 14) que poguessin ensenyar castellà. En aquest punt, la investigadora posa davant dels ulls del lector d'avui unes citacions sobre la llengua excel·lents, d'un gran valor històric i amb grans possibilitats interpretatives als ulls de l'expert. L'Ajuntament també s'hi va oposar ja que era una mesura cara i inviable, especialment pel fet que els mestres haurien d'aprendre català. Unes dades molt aclaridores situen el context real de l'alfabetització a Palma ciutat a final del XVIII: es calcula que d'una població de 34.000 habitants, uns 5.000 eren escolars i només hi havia 15 mestres. Són elements de context que haurien d'evitar de projectar qualsevol realitat present a les coordenades sociolingüístiques de tres segles enrere.

Amb aquestes dades damunt la taula, s'entenen molt bé les reaccions dels qui veien les iniciatives castellanitzadores com una utopia de despatx, fins i tot per part dels qui, en principi, havien de defensar i promoure les mesures reials o sorgides de la cort. Davant el projecte de la monarquia de portar mestres castellans a Mallorca, el fiscal Jacobo M. Espinosa mirava més la realitat local que no pas les iniciatives de l'intendent. "Es imposible arrancar de un país la lengua matriz que ha usado desde el principio de su

constitución. Ni al rey tampoco le interesa privar a unos vasallos tan fieles de la lengua que hablaron sus abuelos con tal que conozcan y entiendan la del todo de su nación y sus leyes”, va argumentar el fiscal. Tot un posicionament realista i pragmàtic, al nivell de la cèlebre resposta dels Amics de la Constitució de Perpinyà davant la pregunta de Grégoire sobre les mesures a emprendre per “anéantir” la llengua local i “universaliser” el francès. El que se n’ha dit la *ideologia de la llengua nacional* s’expressa a través de diferents veus, més vinculades al context hispànic que no pas com a eco de revolucionaris com ara Grégoire i companyia. Cal tenir present que arran de la reial cèdula de Carles III (1768), el bisbe Climent considerava que el castellà havia passat a ser “la lengua universal de toda la nación” i encarregava a Salvador Puig, catedràtic de Retòrica del seminari de Barcelona, una gramàtica castellana, que es publicaria el 1770 i es faria servir tant al col·legi episcopal com a les aules de primeres lletres fundades pel mateix bisbe a Barcelona, València i Castelló de la Plana. Per aquelles dates proliferaran les gramàtiques castellanes que, sota l’influx renovador de Port-Royal i del mètode de la gramàtica general, introdueixen a l’ensenyament la llengua viva (“la lengua nativa”, en terminologia dels seus autors).

L’escola sociolingüística francòfona de tall marxista va obrir el camp de la glotopolítica justament per llegir aquesta mena de gramàtiques més enllà de la seva funció pedagògica. Aquest nou estudi mostra les enormes possibilitats de llegir-les en aquesta clau. Les aparentment innòcues gramàtiques llatines se situen al bell mig de tot de conflictes del moment: d’interessos personals i de mètodes d’aprenentatge, però també del conflicte lingüístic, i no pas precisament en últim terme. Per alguna cosa, l’adhesió al llatí es va convertir en tants llocs d’Europa en el refugi de llengües subordinades, com ara l’hongarès o el finlandès, per mirar de frenar les llengües dominants en els contextos respectius. Calafat explica molt bé tot aquest procés en el context de Mallorca i Menorca, del manteniment del llatí com a llengua de l’ensenyament (l’autèntic aixopluc del català) en oposició a les iniciatives castellanitzadores, que anaven de bracet amb projectes renovadors i uniformitzadors. Per exemple, l’autora documenta uns quants manuals gramaticals escolars en què el català és llengua *in voce*, fins i tot quan les adaptacions del Sempere són en castellà (recordem que el Sempere o Semperi era la manera popular de referir-se a la gramàtica llatina del metge d’Alcoi Andreu Sempere, que va comptar amb desenes d’edicions entre 1546 i 1860). De manera convincent i afinada (original), l’autora interroga en aquesta clau unes quantes desenes de gramàtiques i altra mena de documentació semblant.

Ara bé, els divulgadors catalans del castellà, els qui trepitjaven la realitat de les aules en territoris com les Illes o el Principat, sabien que tot i aplicar els mètodes que fossin, els resultats d’aprenentatge del castellà eren tirant a discrets, encara dècades després de les iniciatives castellanitzadores dels il·lustrats. El 1857 el gramàtic Lluís Bordas considerava que després d’uns anys de formació en castellà, els alumnes catalans arribaven a tenir un nivell pobre, propi dels “papagayos”, en un lament memorable rescatat per la historiografia lingüística catalana, amb Joan Solà al capdavant. Uns quants pedagogs catalans vuitcentistes es referiran al castellà com a “lengua extranjera”, una categoria ben llunyana a la categorització de “lengua viva” encunyada pels gramàtics castellans renovadors, en un context d’oposició a la gramàtica per excel·lència objecte d’ensenyament, la llatina. I també ben llunyana al nexa entre llengua i nació que San Pedro, el 1769, estableix a la seva gramàtica castellana. En paraules de Calafat, “el binomio nación/lengua entraba en los libros de texto al objeto de cumplir con los dictados del Estado” (p. 141). La semàntica del moment encara és més divergent, ja que els gramàtics illencs tendeixen a donar un sentit geogràfic i no pas polític a *Hispania*, probablement pel fet que solen mantenir els mètodes tradicionals d’ensenyament, amb el llatí encara com a llengua objecte principal. *Nació* també equival a *pàtria*, al poble on has nascut, tal com recull una gramàtica de Salvà de 1823: Sineu n’és l’exemple gramatical, justament d’on era fill l’autor.

D’entre les institucions, a més de la monarquia i els seus diferents representants, l’autora també analitza amb un gran desplegament documental l’Església, un altre actor amb múltiples veus, sobretot durant el període en què va ser bisbe de Mallorca Juan Díaz de la Guerra (1772-1777). Aquest bisbe va emprendre mesures castellanitzadores coercitives i punitives en el terreny de la predicació, el catecisme i les primeres

lletres. La seva intervenció contra un predicador en català a la catedral de Palma va desembocar en tot de reaccions i contrareaccions en què la llengua quedava situada al mig del conflicte. El capítol de la catedral va escriure al rei per defensar el seu posicionament respecte a la llengua de la predicació. El Consejo de Castilla responia i acceptava que es prediqués en català als llocs on els feligresos no entenguessin el castellà; alhora, manava l'ensenyament de la doctrina en castellà. El bisbe Díaz de la Guerra reaccionava escrivint al capítol de la catedral argumentant que "la lengua general [no] es exótica en esta capital después de siglos". En canvi, per al capítol de la catedral, "el idioma mallorquín no es como el de los indios", és a dir, el català tenia tots els recursos lingüístics necessaris per a explicar la religió, i no hi havia arguments teològics ni històrics que poguessin justificar el canvi de llengua. La figura controvertida del bisbe Díaz de la Guerra es presenta en un marc més complex de tensions i conflictes: com a bon tomista i antilul·lista, va prohibir que s'ensenyessin les doctrines de Lull, va prohibir-ne les imatges i fins i tot va arribar a prohibir el nom de Ramon entre els batejats, la qual cosa li va provocar diferents enfrontaments dins l'Església mallorquina.

La història institucional que afecta la història de la llengua es veu completada per nombroses aportacions que la mateixa Calafat incorpora en el seu estudi. En una carta de Jaume Moner, cuiner del bisbe, datada el 20 maig de 1777, s'explica la visita del bisbe al rei: "no pensaba yo que tuviera tanta familiaridad con los del Palacio y familia real, pues lo están cortejando sin cesar... Pienso que él [el bisbe Díaz de la Guerra] quiere componer los mallorquines y los compondrá". Una font com aquesta convida a pensar que la política lingüística de tall institucional també es justifica per la necessitat de certes autoritats borbòniques *perifèriques* per afalagar el centre del poder, la cort i el seu màxim representant. Amb aquesta mena de fonts, el lector s'adona de l'atzar en la recerca: Calafat ha rescatat la carta del cuiner d'una font tan aparentment de poc interès lingüístic com unes *Misceláneas históricas relativas a cosas de Mallorca* publicades el 1825 pel pare Lluís Vilafranca (t. II, p. 457 i 465). Per algú que vol investigar en la història de la llengua, topar amb aquesta font és ben bé trobar una agulla en un paller, o més ben dit, tot un tresor aparentment minúscul que contribueix a comprendre que sota els grans decrets i missives institucionals de màxim rang, hi ha tot de psicologies i afinitats personals que si en queden rastres, sovint queden apagades en el silenci dels arxius. El lector atent trobarà altres petites grans joies com aquesta al llarg del text, que segur que el portaran a admirar la minuciositat i l'exhaustivitat de l'estudi de Calafat. Tots els qui han remenat papers i llibres de vell saben que aquestes troballes només poden ser fruit d'una epifania llaurada després de moltes hores grises i incertes d'exploració. La recompensa no té preu i la fortuna treballada de l'investigador es comparteix en forma de regal al lector.

L'estudi evita l'explicació esquemàtica de tensions centre-perifèria, entre un *ells* (la monarquia i els seus representants) i un *nosaltres* (les elits locals), per mantenir la terminologia de l'autora. Mentre el fiscal de Mallorca, un funcionari borbònic, defensava tot i els reials decrets de Carles III l'ensenyament en català per raons pragmàtiques, la Societat d'Amics del País –formada per nobles, militars, funcionaris reials, alt clero i professions liberals (un conglomerat de *nosaltres* i *ells*)– era partidària de fer venir mestres castellans a Mallorca. Aquesta Societat es va queixar els anys 1790 i 1797 per la poca predisposició del consistori a dur a terme les ordres de la monarquia sobre l'ensenyament. La Societat va arribar a fundar tres escoles patriòtiques, fins que el Pla Pidal de 1845 les va fer tancar. El 1835 Jaume Pujol, secretari de la Societat, justificava la seva gramàtica bilingüe amb arguments propis dels il·lustrats: l'ensenyament del castellà representava "un paso hacia la mayor civilización de la provincia", "un lazo más estrecho de fraternidad con las otras del continente".

Si la capacitat d'alçar una interpretació més sòlida i complexa del que s'havia estudiat fins ara ja és per si sol una aproximació ben difícil i destacable, la investigadora mallorquina té també el mèrit d'haver explorat un terreny poc o gens fressat: el manteniment robust del llatí com a llengua de l'ensenyament fins a gairebé les portes del decret Moyano (1857), malgrat tots els corrents renovadors que neixen en el terreny de la divulgació gramatical del castellà, emparada pels corrents castellanitzadors. El corpus de gramàtiques llatines (amb més o menys presència del català com a llengua de suport) i castellanés,

impreses o manuscrites, que l'autora ha construït és d'una gran riquesa, i destaca per l'èmfasi especial i original en les nombroses adaptacions del Sempere (a Mallorca se'n feren 56 edicions del total de 65 que hi ha documentades).

Amb les preguntes que l'autora es planteja i les aportacions que hi fa, s'obren nous angles per explicar la història de la llengua catalana del període estudiat: les diferències entre l'illa de Mallorca i la de Menorca pel que fa al grau més o menys elevat de presència del català (i la seva qualitat lingüística) a les gramàtiques; les descripcions sobre els sons del castellà inexistents en català que s'havien d'ensenyar als alumnes, o bé quant als mètodes i les tradicions en què, per exemple, s'inscriuen la majoria de gramàtiques llatines menorquines en oposició a les gramàtiques castellanes que volen ser renovadores per l'època. Són d'un gran interès els apartats dedicats a introduir la gramàtica llatina de Portella a Palma (i els posicionaments dels comissionats, parts interessades en el conflicte) o l'anàlisi de les peces satíriques al voltant dels mètodes d'ensenyament del llatí entre el mestre Llodrà i Miquel Ferrer. El cas és que manuals de llatí com el Sempere i el Nebrija van passar a formar part de l'opinió pública i en aquests debats, el català hi entrava de retop pel que significaven les adaptacions gramaticals d'aquests clàssics. Totes aquestes qüestions i d'altres, l'autora les tracta en el tercer capítol al llarg d'una cinquantena de pàgines (131-179), seguides d'unes conclusions que tanquen el llibre. Amb una recerca tan sòlida i complexa com aquesta, és evident que l'autora té tots els recursos a l'abast per intentar un diàleg profund amb les interpretacions de referència del període que han obert especialistes com ara Modest Prats i Joan Lluís Marfany. Seria una gran notícia veure'n els resultats en publicacions futures.

Referències

- Sureda, Bernat. (1989). *Els Il·lustrats mallorquins i els seus projectes educatius*. Govern de les Illes Balears. Conselleria de Cultura, Educació i Esports.
- Massot i Muntaner, Josep. (1985). *Els mallorquins i la llengua autòctona*. Curial.